

Паєнтко Т.В.,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів та кредиту
Київського економічного
інституту менеджменту

МІНІМІЗАЦІЯ ПОДАТКОВИХ ПЛАТЕЖІВ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ДЕРЖАВИ

Розглянуто питання мінімізації податкових платежів платниками податків та її вплив на розвиток держави у коротко- й довгостроковій перспективі. Показано різницю наслідків ухилення від оподаткування та уникнення оподаткування. Обґрунтовано необхідність урахування інституціонального аспекту оподаткування при прийнятті рішення про зміну механізмів оподаткування.

The article is devoted the problem of tax payments minimization by taxpayers and its influence on development of the state in a short-term and long-term prospect. The difference of consequences of deviation and avoidance of taxation is grounded necessity to account the institutional taxation aspect at a decision-making about the change of taxation mechanisms.

Ключові слова: оподаткування, оптимізація податків, мінімізація податків, уникнення оподаткування, ухилення від оподаткування, тіньова економіка.

На сьогодні в економічно розвинених країнах добросовісна сплата податків сприймається не лише як громадянський обов'язок, а є ознакою високого рівня податкової культури. Водночас попри усвідомлення платниками необхідності вчасної та повної сплати податків більшість із них намагається віддати державі якомога меншу частку своїх доходів у вигляді податків. Це відбувається різними способами, з різних причин та, відповідно, має неоднакові наслідки для подальшого розвитку держави. Інтенсивність мінімізації податкових платежів не завжди залежить від загального рівня економічного розвитку держави, оскільки рівень мінімізації не завжди корелює з рівнем економічного розвитку. Необхідність дослідження глибинних причин, які спонукають платників до мінімізації обсягів сплати податків, зумовлює актуальність даної проблеми.

Питанням функціонування й розвитку оподаткування в цілому та окремих податків присвячено фундаментальні праці відомих учених В. Вишневського, О. Данілова, Ю. Іванова, А. Крисоватого, І. Луніної, В. Опаріна, А. Соколовської, О. Тищенко, Л. Шаблістої та ін., які створили міцний фундамент вітчизняної науки з питань оподаткування. Разом із тим, подальших досліджень потребують питання, що охоплюють не лише юридичну й економічну сторони оподаткування, а й поведінкову. Отже, метою статті є виявлення причин мінімізації податкових платежів та її наслідків для держави.

Податкам притаманні специфічні макроекономічні характеристики, завдяки яким вони впливають на перерозподіл ресурсів. Розглядаючи використання податків як важіль регулювання економічного розвитку, слід ураховувати, що їх вплив

може бути і позитивним, і негативним. Оцінити такий вплив складно, адже з позицій різних економічних суб'єктів критерії як позитивного, так і негативного впливу будуть різними.

Основна макроекономічна концепція, з позицій якої розглядається ефективність впливу оподаткування, — концепція рівноваги на ринку. Податки мають властивість порушувати цю рівновагу завдяки тому, що:

— впливають на рівень чистої заробітної плати, зумовлюючи зміну сукупного попиту;

— впливають на рішення платника податку щодо обсягу заощаджень;

— зміна ринкової рівноваги через застосування податків може прямо або опосередковано впливати на відносну заробітну плату і ставку доходу на капітал.

Окрім порушення макроекономічної рівноваги через названі властивості рівень оподаткування впливає на рішення платника щодо сплати або несплати податків, тобто може спонукати його до мінімізації податкових платежів. На сьогодні у вітчизняній науці поряд із поняттям “мінімізація податкових платежів” використовуються й інші — “ухилення від оподаткування”, “уникнення оподаткування” та “оптимізація податкових платежів”. Ці поняття зовсім не тотожні, окрім того, ефект від впливу на економічний розвиток держави явищ, які вони позначають, також є різним.

Термін “оптимізація” (лат. *optimum* — найкраще) у загальному розумінні відображає процес вибору найкращого варіанту рішення з можливих, приведення системи в найкращий стан¹. Оптимізувати означає надавати будь-чому оптимальних, найкращих властивостей. Цей термін широко вживається в математичній літературі. У класичній задачі математичного програмування оптимізація полягає в екстремізації критеріїв до “min”/ “max”. Вона звичайно складається з двох умов:

$$f(x) \rightarrow \text{opt} (\text{min}, \text{max}) \\ x \in X,$$

де x — змінна;

$f(x)$ — цільова функція.

Водночас такий підхід має ряд недоліків. Передусім його використання при оптимізації оподаткування є ускладненим через те, що критерії оптимізації будуть різними для держави і платників податків. Пошук оптимуму у сфері оподаткування потрібно розглядати через призму протистояння платника і фіскальних органів: якщо держава прагне отримати максимум податкових платежів, то платник, навпаки, прагне віддати якомога меншу частину свого доходу державі.

¹ Советский энциклопедический словарь / Науч. редакционный совет: А.М. Прохоров (пред). — М.: Советская энциклопедия, 1981. — 1600 с.; Словарь иностранных слов. — М.: Советская энциклопедия, 1964. — 784 с.; Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / РАН; Ин-т русского яз. им. В.В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М.: Азбуковник, 1999. — 944 с.

Із точки зору платника оптимізація оподаткування найчастіше пов'язується з мінімізацією податкових платежів. У рамках корпоративного податкового менеджменту така мінімізація здійснюється засобами податкового планування й використанням легальних можливостей, які надають платнику закони з питань оподаткування. Корпоративний податковий менеджмент досить часто має справу з уникненням оподаткування. У короткостроковому періоді оптимізація оподаткування спрямована на зменшення податкового навантаження на платника в кожному конкретному випадку, у довгостроковому — на вироблення довгострокової стратегії поведінки щодо зниження податкового навантаження з урахуванням змінності факторів.

У більшості випадків уникнення оподаткування розглядається як таке, що є наслідком мінімізації податкових зобов'язань законним шляхом із використанням податкових лазівок². Уникненням можна вважати використання різного виду податкових пільг, “податкових гаваней”, суперечностей податкового законодавства, що можна буде представити як конфлікт інтересів. Щодо лазівок, то вони або навмисно створюються — закладаються у проекти податкових законів розробниками, які лобіюють інтереси окремих платників та їх груп, або виникають через недосконалість податкового законодавства, передусім недостатню регламентацію процедурних питань. Для України характерними є обидва способи зменшення податкових зобов'язань.

Уникнення оподаткування притаманне будь-якій державі. Причина цього явища полягає у природі впливу податків на доходи платників та, відповідно, можливості здійснювати витрати. Хоча однією з ознак податків є їх безеквівалентність, в уявленні платника податок є платою державі за виконання нею своїх функцій. Інституціональний характер оподаткування проявляється в тому, що у державах із високим рівнем економічного розвитку чітко простежується зворотний зв'язок між обсягами сплачених податків усіма платниками й обсягами суспільних благ, які надає держава всім членам суспільства завдяки зібраним податкам. Наявність тісного зв'язку такого характеру сприяє тому, що податки набувають ознаки усвідомленого платежу, а загроза примушення поступається місцем вільному вибору платника. Якщо платник приймає рішення про мінімізацію податкових платежів, це свідчить про те, що він розраховує використати зекономлену суму ефективніше, ніж це зробила б, з його погляду, держава.

Таким чином, уникнення оподаткування можна розглядати як діяльність господарюючих суб'єктів, спрямовану на мінімізацію податкових зобов'язань усіма допустимими законом способами: використання податкових пільг, альтернативних режимів оподаткування; побудова “каскаду фірм”; зміна облікової політики; вибір сфери і способу розміщення активів; використання недоліків у законодавстві, так

² *Фінансы: Оксфордский толковый словарь: Англо-русский.* — М.: Весь мир, 1997. — 496 с.; *Стігліц Дж. Е.* Економіка державного сектора / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. — К.: Основи, 1998. — С. 703.

званих податкових лазівок тощо. Останні поділяють на зміщення доходу, відкладення доходу і податковий арбітраж. Зміщення доходу передбачає переведення платником доходу під більш низьку граничну ставку податку в умовах податкової структури із зростаючими граничними ставками³. Значного поширення цей вид податкової лазівки не має, оскільки існують інші, радикальніші, методи уникнення сплати податків, як, наприклад, відкладання доходу або перенесення сплати податку на пізніший термін⁴. Мається на увазі можливість платника переносити терміни визнання доходу і сплати податку, використовуючи можливості, надані законодавством, або визнання доходів і видатків за принципом першої з подій. Таку можливість надають вітчизняні механізми нарахування й сплати ПДВ і податку на прибуток, оскільки, маючи вільний залишок грошових коштів, можна відкладати сплату зобов'язань до нескінченності завдяки декларуванню від'ємного об'єкта оподаткування.

Податковий арбітраж передбачає випадки оподаткування різних об'єктів і платників за різними нормами. Прикладами використання податкового арбітражу можуть слугувати “податкові гавані” (країни або території в межах однієї країни з відмінним режимом оподаткування), а також використання конфлікту інтересів.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що уникнення оподаткування справляє позитивний вплив на результати діяльності платника. Законна можливість зменшити обсяги сплати податків стимулює його до підвищення рівня правової культури (вивчення не лише всіх тонкощів податкового законодавства, а й суміжних галузей права), а зекономлені на податкових платежах ресурси створюють поле для вдосконалення чи розширення діяльності. Мінімізація оподаткування провокується факторами зовнішнього середовища, необхідністю виживати у складних умовах та економити ресурси. На формування доходів держави уникнення оподаткування має двоякий вплив. Так, у короткостроковій перспективі відбудеться зменшення податкових надходжень до бюджету, у довгостроковій (за інших незмінних умов) може відбутися його компенсація за рахунок розширення бази оподаткування і, відповідно, збільшення обсягів надходжень до бюджету від податків.

На межі уникнення й ухилення від оподаткування можна розглядати випадок, коли відбувається переведення підприємницької діяльності до сфери неформальної економічної діяльності, тобто тіньового сектору. Здійснення подібного роду діяльності не підпадає під сферу впливу податкового законодавства й не потребує сплати податків, що негативно позначається на формуванні дохідної частини бюджету за рахунок прямих податків. Такий негативний вплив може бути частково нейтралізовано за рахунок непрямого оподаткування, але лише в разі, коли значна частина отриманих доходів від неформальної діяльності спрямовується на споживання всередині країни.

³ *Стігліц Дж. Е.* Зазначена праця.

⁴ *Там само.* — С. 705.

Ухилення від сплати податків — це протиправні дії зі зменшення податкових зобов'язань, наслідком яких, у разі їх виявлення, може бути настання відповідальності за порушення податкового законодавства⁵. Відповідно до закону в цьому разі застосовуються такі види відповідальності: штрафні (фінансові) санкції, адміністративна, дисциплінарна і кримінальна відповідальність.

Досить часто ухилення від оподаткування пов'язують із низьким рівнем податкової культури платників. На наш погляд, основною причиною ухилень є те, що платники отримують набагато більшу вигоду, не сплачуючи податки, ніж тоді, коли отримують суспільні блага від держави. При цьому можливість покарання радикально не змінює стану речей, оскільки має малу ймовірність, або втрати, навіть у разі його настання, є набагато меншими за вигоду від ухилення від оподаткування. Така ситуація особливо яскраво проявляється на етапі становлення інституту оподаткування і практично унеможлиблює викорінення цього явища шляхом запровадження жорстких штрафних санкцій. Ухилення передбачає використання заборонених законом зменшень податкових платежів, тому боротися з ним лише шляхом зменшення обсягів податкових пільг або підвищення рівня штрафних санкцій неефективно.

Ухилення від оподаткування передбачає дії, найпоширенішими з яких є:

— здійснення тіншової (нелегальної) діяльності, тобто повна несплата податків (підприємницька діяльність без реєстрації, здійснення ліцензованої діяльності без відповідної ліцензії, нелегальне виробництво товарів і надання послуг у межах легальної діяльності);

— приховування об'єкта оподаткування шляхом заниження доходів і завищення витрат, використання фіктивних операцій або неподання податкових декларацій;

— ведення податкового обліку з порушеннями законодавства, відображення в обліку не всіх операцій, використання фіктивних документів;

— підміна (маскування) об'єкта оподаткування — використання участі у прибутках для оплати праці, оформлення продажу як подарунку, заниження звичайних цін тощо.

Предмет ухилення від сплати податків — це те, що не надходить до абсолютної грошової суми встановлених законом надходжень до бюджетів і фондів із фактично існуючих об'єктів оподаткування. Недоотримані суми завдають шкоди предмету відносин, зменшуючи його, а через нього — суспільним відносинам у сфері оподаткування. Тому предметом злочину можна вважати суму коштів, яка не потрапила до бюджету через невиконання обов'язку зі сплати податків. Зазначимо, що найменшу небезпеку становить ухилення від оподаткування у вигляді неналежного ведення бухгалтерського й податкового обліку, а також неперерахування

⁵ Вишневский В., Веткин А. Уход от уплаты налогов: теория и практика: Моногр. — Донецк: ИНАН Украины, Ин-т экономики пром-сти, 2003. — С. 10.

задекларованих податків до бюджету. Таке порушення досить легко виявити й усунути.

Набагато більшу загрозу становлять способи ухилення від оподаткування, які мають ознаки обману, при цьому найпоширенішими інструментами ухилення є використання фіктивних угод і документів, умисне перекручування бухгалтерського обліку тощо (по суті, різні прояви тіньової діяльності). Отже, ухилення від оподаткування є поняттям широким і включає в себе не лише факти несплати податків, а й отримання прибутків від незаконної діяльності.

Мінімізація оподаткування шляхом ухилення негативно впливає на економічний розвиток держави як у короткостроковій, так і довгостроковій перспективі. У короткостроковій перспективі негативний вплив проявляється у вигляді втрат доходів бюджету й розширення поля для корупційних діянь, у довгостроковій — через дестимулювання сумлінних платників надалі добросовісно сплачувати податки завдяки перекладанню на них податкового тягаря несплачених податків. Одним із перших цей феномен описав Е. Селігман⁶, котрий виділяв чотири відомих випадки перекладання податків. Перший із них — ухилення від перекладання — він розглядав з точки зору легального (відмова від споживання оподаткованого товару) та нелегального (контрабанда, виробництво й реалізація товарів у тіньовому секторі економіки) перекладання. У цьому разі платник намагається не допустити перекладання податку на себе всіма доступними способами. В подальшому це може слугувати додатковим стимулом для розширення неформального сектору економіки і, відповідно, зменшення обсягів податкових платежів, які надходять до бюджету. У свою чергу, масштаби неформальної економіки є чинником, що згодом буде обмежувачим фактором розвитку податкової системи України.

Щоб проілюструвати негативний вплив ухилення від оподаткування завдяки наявності тіньового сектору економіки ми розрахували обсяги тіньової економіки і втрат доходів бюджету внаслідок її існування. Розрахунок обсягів тіньової економіки виконано з використанням показників споживання електроенергії. Ця методика ґрунтується на тісному взаємозв'язку між змінами ВВП і споживанням цього виду енергетичного ресурсу⁷. Обсяги втрат бюджету від недоотримання податкових платежів розраховано шляхом множення обсягів ВВП, виробленого у тіньовому секторі, на частку податків у офіційному ВВП (робимо припущення, що у тіньовому секторі здійснюється діяльність, яка оподатковується аналогічно діяльності офіційного сектору економіки) (табл.).

Поданий розрахунок свідчить про наявність значних втрат бюджету, які були максимальними у 2004 році, зростання обсягів тіньового сектору економіки

⁶ *Seligman E.R.A.* The Shifting and Incidence of taxation. — New York: The Macmillan Company, 1899. — 337 p.

⁷ *Фрадинський О.А., Шавкун В.М.* Аналіз окремих підходів до визначення обсягів тіньової економіки в Україні // Вісник Технологічного університету Поділля. — Т. 1. Економічні науки. — 2003. — № 2. — С. 63—66.

Таблиця. Розрахунок обсягів тійової економіки України з використанням показників споживання електроенергії та втрат бюджету від недоотримання податкових платежів унаслідок функціонування тійового сектору в 1998–2009 роках

Показник	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 (9 міс.)
Реальний обсяг ВВП у цінах 1990 року, млрд крб	68,50	67,80	71,80	78,30	81,50	82,40	92,30	94,79	101,70	109,70	112,00	93,00
% зміни	-1,70	-1,00	5,90	9,10	5,20	9,60	12,10	2,69	7,29	7,87	2,09	—
Загальне споживання електроенергії, млрд кВт·год.	172,10	168,70	167,60	169,90	170,60	175,40	181,50	174,60	183,00	187,10	185,90	163,20
% зміни	-3,20	-2,00	-0,65	1,37	0,41	3,00	3,50	-5,39	4,81	2,24	-0,64	—
Споживання електроенергії в офіційному секторі економіки, млрд кВт·год.	110,70	109,80	116,30	126,50	131,70	132,70	149,16	153,13	164,34	177,28	180,99	150,20
Споживання електроенергії в тійовому секторі економіки, млрд кВт·год.	61,40	58,90	51,30	43,40	38,90	42,80	32,38	21,47	18,66	9,82	4,91	13,00
Обсяг тійового ВВП у цінах 1990 року, млрд крб	38,00	36,40	31,70	26,90	24,07	26,49	20,04	13,29	11,55	6,08	3,04	8,04
Обсяг тійового ВВП у цінах поточного року, млрд грн	56,94	70,02	75,14	70,24	66,61	85,55	75,10	42,79	37,42	19,57	9,91	25,89
Частка податків у ВВП, %	21,30	19,27	18,42	17,98	20,10	20,32	18,29	22,22	23,39	22,73	25,87	24,45
Обсяги втрат бюджету від функціонування тійового сектору економіки, млрд грн	12,13	13,49	13,84	12,63	13,39	17,38	13,74	9,51	8,75	4,38	2,56	6,33

Джерело: розраховано автором за даними Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

у 2009 році і, відповідно, втрат бюджету, що переважно зумовлено наслідками глобальної економічної кризи. Основними чинниками зменшення обсягів тіньової економіки, починаючи з 2004 року, були: відносна стабілізація податкового законодавства, зменшення обсягів бартерних операцій, посилення боротьби з незаконним виготовленням і розповсюдженням марок акцизного збору, посилення уваги Державної податкової адміністрації України до підприємств, які декларують від'ємний або нульовий об'єкт оподаткування податком на прибуток, запобігання фактам незаконного відшкодування ПДВ тощо.

Існують і оптимістичніші оцінки обсягів тіньового ВВП — не більше 15 % ВВП (за даними Держкомстату України) та песимістичніші — 45 % ВВП⁸. Відповідно і втрати бюджету від діяльності тіньового сектору економіки за цими підрахунками різнитимуться.

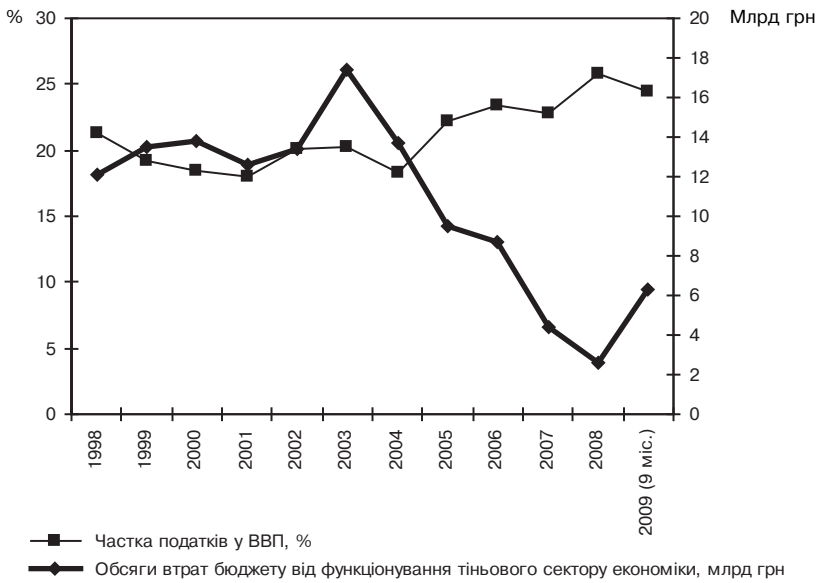
З точки зору інституціональної теорії, платники ухиляються від оподаткування, якщо вартість ухилення є нижчою за вартість вигод, які воно приносить⁹. Масштаби неформальної економіки й обсяги недоотримання податкових платежів унаслідок його розмірів свідчать про те, що в Україні вартість ухилення є нижчою від вартості вигод. Цікаво, що обсяги втрат бюджету від наявності тіньового сектору економіки до 2004 року практично не залежать від частки податків у ВВП (рис.).

Починаючи з 2005 року, зменшення тіньового сектору економіки і, відповідно, обсягів втрат бюджету відбувається разом зі збільшенням податкового коефіцієнта. Отже, не лише розмір податкового навантаження на платника є визначальним чинником щодо прийняття ним рішення про ухилення від сплати податків. Інституціональний характер оподаткування проявляється у вигляді своєрідної поведінкової реакції платника на розмір податкових платежів і ряд інших факторів: розмір покарання, імовірність його настання, обсяг суспільних благ, які надаються державою, рівень їх доступності тощо. У результаті все це доповнює комплекс формальних правил оподаткування й визначає подальшу поведінку платника.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що у короткостроковій перспективі обидва явища (ухилення й уникнення оподаткування) мають негативний вплив на розмір податкових надходжень до бюджету. Однак у довгостроковій перспективі уникнення набуває позитивного характеру на подальший розвиток держави завдяки розширенню бази оподаткування, а негативний характер впливу ухилення посилюється. Саме тому, приймаючи рішення про внесення змін у механізм нарахування і сплати податків, а також про рівень відповідальності за порушення податкового законодавства, обов'язково слід ураховувати не лише юридичні та економічні наслідки, а й поведінкові. Вплинути на поведінку платника для зменшення обсягів

⁸ *Іванов Ю.Б., Тищенко А.Н.* Современные проблемы налоговой политики. — Харьков: ИД “ИНЖЭК”, 2006. — С. 220.

⁹ Україна в перехідному періоді. Досвід і стратегія: Пер. з англ. // Матеріали міжнар. семінару з питань макроекономічної політики / За ред. Я.М. Ширмера, Х.М. Султана. — К.: Альтер-прес, 2000.

Джерело: розраховано автором за даними Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Рис. Динаміка частки податків у ВВП та обсягу втрат бюджету від функціонування тіньового сектору економіки

ухилення від оподаткування за рахунок ведення діяльності у тіньовому секторі можна за рахунок: зниження ставок податків з одночасним розширенням бази оподаткування; забезпечення незворотності покарання в разі виявлення факту ухилення від оподаткування; формування такого співвідношення між величиною граничної суми податку до сплати і граничною сумою штрафних санкцій за ухилення від оподаткування, за якого гранична сума штрафних санкцій буде вищою.